

Bas de Gaay Fortman is bezorgd over het cultureel maatschappelijke klimaat
”Het ontbreekt dit kabinet aan elk gezag”

Bas de Gaay Fortman (67) werd begin jaren zeventig bekend als voorman en later senator van de Politieke Partij Radikalen (PPR). Toen de PPR opging in GroenLinks zat hij ook voor deze partij in de Eerste Kamer. “Ik heb me door de jaren heen meer academicus dan politicus gevoeld,” zegt hij. Op dit moment is hij hoogleraar politieke economie van de rechten van de mens in Utrecht. De Gaay Fortman is bezorgd over het politieke en culturele klimaat in Nederland. “GroenLinks staat voor datgene waar ik in geloof.”

Bas de Gaay Fortman stapte in 1970 als één van de weinige ARP-spijtstemmers over naar de PPR. Hij was hoogleraar in Afrika en daarna jarenlang hoogleraar aan het Institute of Social Studies in Den Haag. In 1971 werd hij Tweede-Kamerlid en wist in 1972 - mede dankzij zijn populariteit onder de jeugd - zijn partij naar verkiezingswinst en regeringsdeelname te leiden. In 1977 verruilde hij de Tweede Kamer voor de Eerste Kamer. Hij komt uit een bekende gereformeerde familie en is de oudste zoon van de in 1997 overleden ARP-senator en minister W.F. de Gaay Fortman.

Wat was de PPR voor partij?

”De PPR brak door de verzuiling heen, het was de eerste ontzuilde partij,” aldus De Gaay Fortman. “D66 was weliswaar ook ontzuild, maar D66 was, zeg maar, anti religie. D66 vergaderde op zondag net als de CPN, heel typerend. Dat was binnen de PPR ondenkbaar want op zondag moest je mensen de gelegenheid geven naar de kerk te kunnen gaan. We stonden voor een open en ontspannen samenleving.” “Van de PPR was 45 procent van de kiezers katholiek, 25 procent was protestant en 30 procent niet kerkelijk. Dat was toen een redelijke afspiegeling van de bevolking. Onder de leden waren katholieken oververtegenwoordigd, omdat de PPR als afsplitsing van de KVP was begonnen. Maar de partij wilde nadrukkelijk méér zijn. Dat was ook de reden dat ze mij gevraagd hebben mee te doen. Ik woonde en werkte als hoogleraar in Zambia en was in 1970 uitgetreden uit de ARP - waar ik slapend lid van was - toen deze partij definitief koos voor de samenwerking die zou leiden tot het CDA.”

Hoe kwam u als gereformeerde jongeman bij de PPR terecht?

“Er waren drie processen aan de gang. Voor mij was bepalend de deconfessionalisering. Ik vond en vind dat je politiek niet moet verbinden aan geloofsbelijdenissen. Dat is slecht voor de politiek want je haalt mensen uit elkaar die het eens kunnen zijn. Ook zet je mensen bij elkaar die het maatschappelijk gezien oneens zijn. En het is bovendien slecht voor de kerk want het leidt altijd tot een vereenzelviging van geloof met een bepaalde politieke groepering. Ik weet nog wel dat ik schrok van het verkiezingsaffiche ‘Barend Biesheuvel voor evangelische politiek’. Dat was het euvel van de vereenzelviging. “Het tweede proces was de declericalisering, dat was met name een katholieke ontwikkeling. Mensen maakten zich los van het kerkelijk gezag over het persoonlijke en maatschappelijke leven. Inmiddels zijn deze twee ontwikkelingen verre overvleugeld door de secularisatie. Dat is in een onvoorstelbaar hoog tempo gegaan. Mensen hebben niets meer met de kerk en weten vaak ook niet goed wat ze met geloof aan moeten.”

Zelf hoort Bas de Gaay Fortman bij de Gereformeerde Kerk van Ermelo, en hij gaat ook regelmatig naar een hervormde wijkgemeente in zijn woonplaats. Hij is enthousiast over het Leerhuis dat in zijn woonplaats is opgezet vanuit de gereformeerde kerk en waaraan ook hervormden en katholieken meewerken. Hij vervolgt: “Niemand kan geloof en politiek voor zichzelf uit elkaar houden, maar als het gaat om partijvorming moet je dat wel doen. Dat vond ik al toen ik nog lid was van de ARP. Maar we zaten nog in de verzuiling en de PvdA vond ik uitermate onaantrekkelijk. Dat kwam onder meer door de politieke stijl: een gelijkhebbende manier van debatteren. De AR had daar ook wel iets van, maar dat was toch minder erg dan bij de PvdA.

“Ik zag geen alternatief en ik was ook niet echt partijpolitiek geïnteresseerd. Ik was lid van de ARP zodat ik het gevoel had via de stemming over de kandidatenlijst nog enige invloed uit te oefenen op de samenstelling van de Tweede Kamer. Door mijn vader, die politiek betrokken was en later minister werd, kende ik de ARP. Maar ik was slapend lid. In mijn proefschrift heb ik de stelling opgenomen dat van een samengaan van ARP, KVP en CHU geen maatschappelijk progressieve politiek te verwachten viel.”

Dat was een vooruitziende blik...

“Dat kun je wel zeggen. Deze stelling heeft zich inmiddels zelf bewezen. De ARP had in het verkiezingsprogramma geschreven dat de bijdrage voor ontwikkelingssamenwerking fors verhoogd moest worden, maar ging toch met de VVD regeren in het kabinet De Jong. Toen heb ik samen met anderen een verklaring naar het bestuur van de ARP gestuurd. De boodschap was we ARP hadden gestemd, maar spijt hadden van onze stem. Daarna ontstond een soortgelijk blijk van ontevredenheid uit de kringen van CHU en KVP. Je kreeg KVP-radicalen, CHU-radicalen en dus de AR-radicalen. De KVP-radicalen kwamen in 1968 in botsing met hun partij. De groep Aarden trad uit de fractie en op 1 maart van dat jaar werd de PPR opgericht. In 1970 heb ik me daarbij aangesloten.”

Waarom werden jonge partijleden van KVP, ARP en CHU ‘radicaal’ in die dagen?

“Bepaalde thema’s overstegen de verzuiling. In 1961 had je bijvoorbeeld het kernwapenrapport van de hervormde synode. Dat maakte diepe indruk. Er werd een ‘nee’ uitgesproken tegen elk gebruik én bezit van kernwapens. Dat werd gezien als in strijd met Gods wil.

“Professor J. Verkuyl, die lid was van de ARP, was het daarmee eens. Daarop zei ARP-leider Biesheuvel: ‘Hoe weet professor Verkuyl zo goed wat de wil van God is?’. Dat was een illustratie van mijn stelling dat je het politieke debat niet moet voeren vanuit geloofsposities. Maar Biesheuvel wist - gezien het verkiezingsaffiche - op zijn beurt blijkbaar goed wat ‘evangelische politiek’ was. Al met al was dat geen reclame voor confessionele politiek en het bevestigde mijn voorkeur voor deconfessionalisering.”

“Ook het milieu was een issue, alsmede de wereldwijde verhouding tussen rijk en arm en de democratisering van bedrijfsleven en universiteiten. Politieke partijen werden geconfronteerd met nieuwe thema’s waarover heel verschillend over gedacht werd. Vanuit de zuilen was je lid van een traditionele partij. Maar door de nieuwe issues ontstond behoefte aan nieuwe partijvorming.”

U doceert 'politieke economie van de rechten van de mens'. Wat houdt dat in?
“Het gaat door de eeuwen heen om de bescherming van menselijke waardigheid tegen misbruik van macht. We weten dat macht verkeerd gebruikt wordt en dat daardoor de waardigheid van mensen wordt geschonden. Die moet beschermd worden en dat doen we in een moderne samenleving door ieder individu dezelfde rechten toe te kennen. Alle mensen zijn vrij en gelijk in waardigheid en rechten. “Maar rechten worden niet automatisch gehandhaafd en zijn actiegericht. Je kunt dat aanpakken van bovenaf, met internationale rechten: waarden en normen die je oplegt. Maar je kunt ook vanuit het grondvlak kijken, bij de mensen zelf. De bewegingen van bovenop en van onderop moeten elkaar ontmoeten. Het mensenrechtenproject van boven naar beneden is nogal juridisch geworden. “De handhaving is internationaal gezien buitengewoon zwak, de VN heeft er weinig middelen voor. Daarom moet deze op het nationale vlak versterkt worden”, aldus De Gaay Fortman die intussen voor de interviewer en zichzelf een glas rode wijn inschenkt: “Gezondheid!” En hij vervolgt zijn college.
“In landen waar het economisch heel slecht gaat, gaat het ook met de mensenrechten heel slecht. In landen waar het economisch goed gaat, gaat het niet automatisch goed met de mensenrechten, maar de kans daartoe is wel veel groter. Ook de staat en rechtsorde spelen een rol. Er is dus een economisch politieke context. Als hoogleraar bekijk ik hoe de leefomstandigheden van mensen en belemmeringen die ze ondervinden, zich verhouden tot staat, economie, politiek en recht.”

U hebt door jarenlange studie steeds meer oog gekregen voor de rol van de staat en de economie, vertelde u vier jaar geleden. En dat terwijl de PPR vooral een 'mentaliteitspartij' was. Bent u wat opgeschoven richting Marx?
“Voor Marx was het recht nooit meer dan het product dan de sociaal-economische verhoudingen. Maar dat geloof ik niet. Er is ook een spanning tussen macht en idee. Neem de apartheid in Zuid-Afrika. Daar heeft de economie natuurlijk een grote rol in gespeeld. De blanke bevolking had grote economische belangen bij het apart houden van de grote zwarte meerderheid van de bevolking. Maar ideologie, ideeën of het op een bepaalde - mijns inziens verkeerde - manier interpreteren van de Bijbel, hebben zeker ook een rol gespeeld in Zuid-Afrika. Het is niet alleen economie.
“Ik denk dat het altijd een combinatie is, een spanning tussen opvattingen en belangen. Beginselen en overtuigingen spelen wel degelijk een rol. Ze zijn niet een pure afgeleide van de economische belangen van mensen.”

Maar toch, u heeft wel meer oog gekregen voor de rol van de staat...
“De staat speelt een ontzettend grote rol. Of het ons lukt in onze dagelijkse behoeften te voorzien en een behoorlijk bestaan te hebben, dat is een kwestie van recht en van concrete toegang tot voorzieningen. Daarnaast is het een kwestie van wat we zelf doen en kunnen, onze eigen activiteiten.
“Door het rechtssysteem en het leveren van collectieve voorzieningen zoals onderwijs en gezondheidszorg speelt de staat bij dit alles een heel belangrijke rol, maar de PPR was niet van mening dat alles door de staat beter zou worden. Het accent lag ook heel duidelijk bij de zelfredzaamheid, gezindheid en mentaliteit van de burger. We noemden de PPR een voorhoedepartij met betrekking tot atoompacifisme, milieu, economische democratisering en ontwikkelings samenwerking. Daarnaast noemden we de PPR een solidariteitspartij

en tenslotte beschouwden we ons als mentaliteitspartij. We verwachtten niet alles van de overheid. Mensen moeten zich ook inzetten en daarvoor de ruimte krijgen, onder het motto ‘Laat ook wat open en regel niet alles’.”

Speelt daarom de civiele samenleving van georganiseerde burgers een belangrijke rol?

“Dat is waar en daarbij teken ik nog iets aan. Confessionele partijen komen altijd met de stelling dat het gezin de hoeksteen is van de samenleving. Dat geloof ik niet zo. De kwaliteit van de samenleving wordt niet bepaald door het gezin op zich, maar door de mate waarin we in staat zijn mensen maatschappelijk op te vangen die uit moeizame gezinssituaties komen. De civiele samenleving is veeleer doorslaggevend dan het gezin op zich. De staat kan ook weinig invloed uitoefenen op hoe kinderen worden opgevoed en of normen en waarden worden overgedragen thuis.”

Hoe zinvol is de discussie die Balkenende gestart heeft over normen en waarden?

“Hij mag die discussie voeren als hoogleraar in de CDA-kunde aan de Vrije Universiteit, maar nu heeft hij een andere verantwoordelijkheid. Balkenende houdt zijn verhaal om draagvlak te vinden, om mensen voor zich te winnen. Het CDA doet dat altijd vanuit belijdenissen, een bepaalde taal waar mensen zich in herkennen. Maar de partij doet dat zelden vanuit maatschappelijk belangrijke thema’s. Als ze dat al doen dan zijn het de persoonlijk ethische kwesties zoals abortus en euthanasie. Maar dat vind ik juist vrije kwesties waarover je binnen een partij niet allemaal hetzelfde moet willen denken.”

Hoe kijkt u aan tegen Kabinet Balkenende II?

“Het is een kabinet zonder gezag. De minister-president kenmerkt zich door ongerijpt leiderschap. Door een paar ongelukkige gebeurtenissen werd hij partijleider en kwam het CDA tenslotte in mei 2002 als grootste partij uit de bus. Ik heb nooit begrepen dat hij met zijn zeer beperkte ervaring toen maar meteen minister-president wilde worden. Niets verplichtte Balkenende om zelf een kabinet te gaan leiden. Ik denk dat hij zich, als het om dit soort zaken gaat, moeilijk laat coachen.

“Maar ook los van Balkenende zie ik niet veel gezag in dit kabinet. Voor minister Donner wil ik een uitzondering maken. Hij heeft zich een aantal opvattingen eigen gemaakt over recht en staat, waarvan hij overtuigd is en waarvoor hij zich sterk maakt. Ik heb daar wel respect voor, ook al ben ik het op een aantal hoofdzaken niet met hem eens.”

“In onze heterogene samenleving met opgelopen spanningen, geeft dit kabinet geen leiding.

Het ontbreekt aan persoonlijk leiderschap, iets overbrengen vanuit een diepgewortelde overtuiging en een vermogen om te luisteren en het juiste moment te kiezen om iets over te brengen. Deze zaken vragen om ervaring, intuïtie en gegroeide wijsheid. Dat zijn geen punten waar de ploeg en de ploegleider hoog op scoren.”

Doet links het beter?

“Ik las een uitgebreid interview met Femke Halsema in *NRC Handelsblad* van 12 maart. Ik begreep dat ze genoeg heeft van het huidige politieke klimaat. En ik kan mij dat heel goed voorstellen. De GroenLinks-fractie doet het goed. Toen ik in de

politiek actief was, waren de omstandigheden voor linkse mensen heel wat comfortabeler dan nu. Ik mocht als fractievoorzitter opereren in de Tweede Kamer toen de PPR meedeed in het kabinet Den Uyl, het meest linkse kabinet dat Nederland ooit gehad heeft. Nee, dan heeft GroenLinks het nu veel zwaarder.”

Critici zullen zeggen dat de PPR toen heeft meegeholpen met potverteren...

“Het kabinet Van Agt/Wiegel heeft dat in de periode 1977-1981 veel sterker gedaan en de financiële huishouding pas echt overhoop gegooid. Dat heeft Lubbers erna gesaneerd. Het kabinet Van Agt/Wiegel heeft het begrotingstekort veel meer laten oplopen dan minister Duisenberg tijdens het kabinet Den Uyl. Het is ongelooflijk hoe mensen dingen kunnen geloven die objectief onwaar zijn. Meneer Wiegel komt er nu nog mee weg, terwijl hij zelf vice-premier was van het kabinet dat het sterkst aan potverteren heeft gedaan. En er wordt niet doorheen geprikt.”

Is belastingpolitiek de ruggengraat van een rechtvaardige samenleving? En hoe kijkt u aan tegen een Vlaktaks?

“Alleen als je er op kunt vertrouwen dat de belasting ook wordt geïnd. De calculerende burger gaat na en wordt van alle kanten geadviseerd hoe hij zo min mogelijk belasting kan betalen. Telkens wordt er ontlopen en in mindere mate ontdoken. Neem de tweeverdienerswet van het CDA. De gedachte was dat mensen meer belasting moeten betalen als ze beiden werken. Dat heeft ertoe geleid dat vrouwen hun deeltijdbaan gingen opzeggen. Dat kwam de fiscus, maar vooral ook de vrouwenemancipatie niet ten goede.

“We hoeven in Nederland helemaal niet van de progressieve belastingheffing af. Het idee van een ‘vlaktaks’ - waardoor iedereen hetzelfde percentage inkomensbelasting zou moeten betalen - is geen vooruitgang. Ons belastingapparaat kan het prima nu prima aan. En in Nederland komt ook geen belastingontduiking op grote schaal voor.”

Herkent u zich in de politieke lijn van GroenLinks?

“Met veel overtuiging maak ik deel uit van GroenLinks. Ik maak me zorgen dat GroenLinks buitenspel is geraakt na de moord op Fortuyn in 2002. Paul Rosenmöller was in staat Pim Fortuyn te ontmythologiseren. Maar na de moord viel juist Rosenmöller en daarmee GroenLinks weg. Ik was ontgoocheld. Door mijn werk ben ik betrokken op de hele wereld. Dat relativeert veel. Maar toch was de teleurstelling groot. Het leek er aanvankelijk op dat er een kabinet PvdA, CDA en GroenLinks zou kunnen komen, maar GroenLinks is buitenspel komen te staan.

“Het geestelijke en culturele klimaat in Nederland is hard en kenmerkt zich door een onaangename polarisatie. Mensen spreken generaliserend en denigrerend over elkaar. Dat Femke Halsema zo duidelijk vanuit de rechtsstaat redeneert, is meer dan ooit belangrijk. De andere kamerleden van GroenLinks leveren ook goed werk. Neem Kees Vendrik, misschien wel het beste kamerlid, die goed weerwerk levert rond financieel economische zaken. En Naïma Azough met haar zinnige observaties, terwijl ze haar identiteit niet verhuult.”

De Gaay Fortman heeft geen moeite met het ‘vrijzinnig liberalisme’ van Halsema.

“Ach, dat zijn allemaal etiketten”, zegt hij. “En GroenLinks heeft nu eenmaal een libertijnse kant. Dat is de houding van: geef mensen zelf de ruimte uit te maken hoe ze willen leven. Dat trekje zat ook al heel duidelijk in de PPR.

“Het inspirerende van de PPR was vooral het ‘tot op de wortel gaan’, dat is ook de letterlijke betekenis van radicaliteit. Dus niet aan symptoombestrijding doen, maar

met originele, themagerichte oplossingen komen. Neem bijvoorbeeld het basisinkomen, overigens vooral een manier van denken: ontkoppeling van arbeid en inkomen. Het leidde tot creatieve voorstellen in bijvoorbeeld de landbouw en de kunsten”

Maakte u geen deel uit van het kabinet Den Uyl, omdat uw vader er deel van uitmaakte als minister van Binnenlandse Zaken?

“Nee, ik koos bewust voor de Tweede Kamer. Als lijsttrekker vond ik dat ik na de verkiezingen het politiek leiderschap in het parlement gestalte moest geven. Overigens was er staatsrechtelijk geen belemmering om als vader en zoon in hetzelfde kabinet te zitten. Later, in de periode 1977-1980, hebben we tegelijk deel uitgemaakt van de Eerste Kamer. In de onlangs gepubliceerde biografie van mijn vader door Peter Bax, staat een foto waarin we samen in de kamerbankjes zitten en plezier hebben. Deze foto is een goede illustratie van hoe wij ons voelden. We dachten weliswaar verschillend over bijvoorbeeld kernwapens. Maar ten aanzien van sociale kwesties en recht, waren we in politiek opzicht zeer verwant.”

U bent kerkganger en gaat soms voor in kerkdiensten. Hoe beoordeelt u de houding van de kerken in het maatschappelijke debat?

“De kerken in Nederland zijn opvallend stil. De Raad van Kerken doet wel eens wat goeds en ook bisschop Muskens zegt zinnige dingen. Maar de inbreng van de Protestantse Kerk in Nederland en die van de bisschoppen vallen me doorgaans tegen. Maar op het grondvlak gebeuren wel goede dingen, zoals ik merk aan het leerhuis van de kerken in Ermelo. Dat organiseert nu activiteiten met moslims. Een tegenbeweging moet altijd van onderop op gang komen.”

Theo Brand